

BEREND T. IVÁN

A világgazdasági válság (1929–1933) sajátos hatásai Közép- és Kelet-Európában

A világgazdasági válság kirobbanása

A háború utáni görcsös erőfeszítések, valamint kibontakozó átmeneti gazdasági hatások (nagy tőkekínálat és viszonylag kedvező mezőgazdasági értékesítési lehetőségek a világpiaccon) a húszas évek első felének súlyos megrázkódtatásait követően az évtized második felét általában kedvezőbbé, egyes országok esetében a kifejezett prosperitás időszakává tették. A tőkés világgazdaságot jelentősen meghatározó Amerikában hatalmas spekulációs konjunktúra bontakozott ki, mely 1928- és 1929-ben érte el csúcspontját. Ez természetesen aligha lenne érthető, ha nem vennénk figyelembe, hogy az első világháború hadigazdasága a tengerentúli országoknak nagy ipari és mezőgazdasági szállítási lehetőségeket biztosított. A háború éveiben, ennek megfelelően, a termelő kapacitásokat hatalmasan kibővítették. A háborút követő évek európai nyomorúsága, súlyos áruhiánya közepette a konjunktúra nemcsak tovább tartott, de részben újabb területekre, a fogyasztási cikkek szélesebb körére is kiterjedt. A hatalmas beruházások növelték a munkalehetőségeket, a növekvő foglalkoztatás és emelkedő bérek pedig a belső felvevőpiacot szélesítették ki, ami újabb beruházásokra ösztönzött. Mindezt a részvényekkel és értékpapírokkal való hatalmas spekuláció kísérte. A termelésüket és eladásukat egyre bővítő vállalatok részvényei ugyanis kiváló befektetésnek bizonyultak. 1928–29-ben már néhány hónappal a vásárlás után másfélszeres áron is értékesíteni lehetett jónak tűnő vállalati részvényeket. Bűvös kör jött létre, melyben a konjunktúra saját magát hajtotta már előre. A gazdaság úgyszólván saját hajánál fogva emelte magát magasba. Ebben a közegben terjesztette az Egyesült Államok elnöke a kongresszus elé szokásos üzenetét az ország helyzetéről 1928. december 4-én. „Az Egyesült Államok történetében – mondotta az elnök a néhány hónappal később bekövetkező események utólagos megvilágításában megdöbbentő rövidlátással – még soha nem ült össze kongresszus kedvezőbb kilátásokkal, mint jelenleg, hogy megvizsgálja az Államok helyzetét. Hazai tekintetben a prosperitás legkiválóbb éveiről adhatunk számot. Nemzetközi vonatkozásban a béke uralkodik és a kölcsönös megértésből fakadó jó szándék . . .”¹ Természetesen önmagában az is elgondolkodtató, hogy nem egészen egy évvel a világgazdaság máig legsúlyosabb válságának kirobbanása előtt és a világpolitika legsúlyosabb bonyodalmainak küszöbén, amikor a kölcsönös meg nem értés először a Távol-Keleten, majd Észak-Afrikában és Európában már az évtized elejétől fokozatosan megindította a világháborút (amint az első világháború sem egyik napról a másikra robbant ki, hanem fokozatosan lopakodott be a történelembe!), a leghatalmasabb tőkés ország szakértőkkel körülvett vezetője ennyire melléfogjon a helyzet megítélésében. Ezzel azonban most mégsem foglalkozhatunk.

¹ Idézi: *J. K. Galbraith: The Great Crasch 1929.* Boston, 1961. 6.

Néhány hónappal a büszke elnöki deklaráció után ugyanis a túlhajtott spekuláció megbosszulta magát. Miért, miért nem, a fordulat 1929. október 24-én következett be. A nyitáskor még minden teljesen rendben ment a New York-i tőzsdén. A hangyaboly-jellegű nyüzsgés, a telefonáló, kis csoportokba verődő tőzsdeügynökök szokásos képe azonban délelőtt 11 órakor váratlanul megváltozott. Váratlan és példátlan eladási láz tört ki. A spekuláció során túlértékelődött részvények egyre nagyobb részétől akartak hirtelen megszabadulni, s mivel mások eladtak, az egész tőzsde megrémült. Mindenki attól tartott, hogy a kezében levő részvényeket később még olcsóbban értékesítheti csupán. Fordított láncreakció bontakozott ki. Délre teljes lett a pánik, és 12 millió részvénytől szabadultak meg tulajdonosaik. Az öngyilkosságok tucatjairól terjedtek hírek, közülük mintegy tíz igaznak is bizonyult. A tőzsde Wall Street-i épülete előtt hatalmas tömeg tolongott, rendőrök igyekeztek fenntartani a rendet.

A New York-i tőzsde fekete csütörtöke, a nagy válság kezdete természetesen nem ad valódi magyarázatot a válság okaira, de annál élesebben világít rá egy fontos tényezőre, a pszichológiai hatások jelentőségére. A válság ugyanis érthetetlen lenne a bizalom megrendülése nélkül. A bizalom valamilyen okból történt megingása viszont, ha már bekövetkezik, önmagában is katasztrófát idézhet elő. Nemcsak azért, mert a tulajdonosok szabadulni igyekeznek részvényeiktől, s ezzel (valóságos ok nélkül is!) csődbe sodorhatnak vállalatokat, amint az tömegesen meg is történt. Azért is, mert a betét-tulajdonosok az ilyen légkörben nem látják biztonságban folyószámla- vagy takarékbetéteiket a bankoknál, és a csődtől félve egyre többen ki akarják venni betétjeiket. Csakhogy a bankok, mivel a betét-tulajdonosok nagyjából egyidőben jelentkeztek pénzükért, természetesen képtelenek voltak mindenkinek fizetni, hiszen a banküzlet éppen azáltal nyer a betéteken, hogy azok nagy részét állandóan befekteti különböző vállalkozásokba, s azokból nyert jövedelme meghaladja az általa kifizetett kamatok mértékét. A bankok tehát tömegesen fizetéképtelenné váltak az ostrom miatt. Az Egyesült Államokban egyetlen évben, 1931-ben 2290 bank jelentett be fizetéképtelenséget. (Hasonló összeomlás tanúi lehetünk Németországban is.) Újabb lavina indult útjára. Most már a tőkések minden hitelezésüket igyekeztek visszaszerezni, új hitelt nem voltak hajlandók folyósítani. Európa legfőbb hitelezője, az Egyesült Államok már 1928 végétől, s különösen 1929-től erősen lefékezte hitelezéseit. A tiszta tőkeexport 1928. évi több mint 1 milliárd dolláros értéke már 1929-re 200 millióra, egyötödére hanyatlott. Ez önmagában is katasztrófával fenyegetett, hiszen a közép- és kelet-európai adós országok az esedékes törlesztéseket jórészt az újabb hitelekből tudták csak fedezni. Tartozásállományuk jelentős részét, Németország esetében az 1918 és 1931 között felvett 20,6 milliárd márkának pontosan a felét, rövidlejáratú hitelek tették ki, ami a visszafizetési kötelezettséget különösen súlyosbította. A gazdasági élet megroppant. Ilyen helyzetben új beruházásokra senki sem szánta el magát. Németországban az új, részvényes nagyipari üzemek beruházására fordított 1928. évi 711 millió márkával szemben 1931-ben mindössze 21 milliót, a válság előtti összeg 3%-át fektették be! A beruházási javakat előállító iparágak rendelés nélkül maradtak, leálltak, nagy munkástömegeket bocsátottak el. A leálló üzemek száma ijesztő méreteket öltött. Németországban 1928-hoz képest 1930-ban 42%-kal több vállalat zárta be kapuit. 1931-ben 17 ezer vállalat szűnt meg. A munkanélküliek száma Angliában megkétszereződött, és elérte a 2,7 millió főt. 1932 végén Európában 15 millió munkanélkülit számláltak. A válság mélypontján, 1932-ben – a válság előtti csúcsponthoz

képest – a termelési eszközöket gyártó iparok világtermelése 40%-kal csökkent. A világ szén-, vas- és acéltermelése egyenesen 60%-kal hanyatlott. 1932-ben, 1929-hez viszonyítva, az Egyesült Államok ipari termelése 46%-kal, Kanadáé 42%-kal, Hollandiáé 38, Franciaországé és Belgiumé 31–31%-kal hanyatlott. A foglalkoztatás csökkenése a piac felvevőképességét is szűkítette, a válság egyre jobban átterjedt a fogyasztási cikkek előállító iparokra. A kereslet rendkívüli mértékben csökkent. A világkereskedelem forgalma rohamosan hanyatlott. Az import értéke – 1934. évi aranydollárban számítva – az 1928-as 58,8 milliárd dollárról 1932-re 23,7, 1935-re 20,7 milliárdra, majdnem egyharmadára zuhant, az export értéke pedig hasonlóan 55,6 milliárdról 21,8, majd 19,6 milliárdra zsugorodott össze. A csökkenő kereslet az árak példátlan hanyatlására vezetett. A mezőgazdasági cikkek ára zuhanni kezdett, a gabona világpiaci ára 1929 és 1932 között egyenesen 58%-kal esett.

Most tehát fordított láncreakció áll előttünk, mint amit a konjunktúra felfelé menő szakaszában figyelhettünk meg.

A válság azonban nem pszichológiai tényezők következménye. A mélyebb rétegekig ásva a termelési folyamat furcsa ritmusát ismerhetjük fel. A ciklus felfelé menő szakaszában jelentkező új kereslet a technika tömeges megújítását, a termelő kapacitások kibővítését eredményezi, s ez egy idő után a termelés szintjét magasabbra emeli, mint a rendelkezésre álló fizetőképes kereslet. A húszas évek világgazdaságában ez annál is erőteljesebben jelentkezett, mivel a világháború politikai következményeként, mint láttuk, az országok biztosítani akarták magukat, és amiből csak lehetett, önellátására törekedtek. Védővámokat vezettek be, és szomszédos országok párhuzamosan építették ki termelési kapacitásaikat, amiből csak tudták, de ezzel egyidejűleg – értelemszerűen – szűkítették egymás külföldi értékesítési lehetőségeit. Ez az elzárkózási verseny végül is mindenkit sújtott és az értékesítést egyre nehezebbé tette, a túltermelés világméretben hatalmassá vált.

Válságmagyarázatok: Galbraith, Kondratyev, Varga Jenő, Sztálin

A világgazdaság harmincas évek eleji válságáról rendkívül sokat tudunk. Ismertek a termelési, kereskedelmi, hitelezési és foglalkoztatási adatok, és ismertek a spekuláció, a túltermelés, a hitelválság különböző tényezői. A válság különleges súlyosságának, mindent átható, minden területre kiterjedő hatásának valóságos okaival szemben mégis meglehetősen tanácstalan a közgazdaságtudomány. Van, aki ezt nyíltan, kereken ki is mondja: „egészében a nagy tőzsdekrach sokkal inkább megmagyarázható, mint a depresszió, ami követte . . . A közgazdaságtudomány még mindig nem tud végleges választ adni ezekre a kérdésekre. Mint általában, ez esetben is tudunk azonban valamit mondani.”²

Galbraith ugyanakkor elemzésében sajátos módon elkülöníti az 1929 őszi tőzsdekrachot és az azt követő évtized válságát. Az előbbit egyszerűen a felfokozott spekuláció következményének tekinti, míg az utóbbiról, néhány főbb kiváltó tényező vizsgálatán túl, nem tud egyértelmű magyarázatot adni.

²J. K. Galbraith: The Great Crasch 1929. 173–174.

E keretek között természetesen nem lehet célom a nagy válság közgazdasági magyarázatának elmélettörténetét összefoglalni. Hadd utaljak mégis két jellegzetes álláspontra. Polányi Károlyéra és a napjainkban újra felfedezett Kondratyev-ciklus alkalmazására.

Polányi, mint már a háború utáni megrázkódtatásokat, úgy a válság különleges jellegét is az önszabályozó piaci gazdaság összeomlásából, pontosabban abból a politikából vezette le, ami fel nem ismerve a régi piaci rendszer összeomlását, a húszas években károsan erőltette a régi intézmények visszaállítását. „Ennek az évtizednek a törekvései – írja a háború utáni időszakról – mélyen konzervatívak voltak, és kifejezték azt a csaknem egyetemes meggyőződést, hogy csupán az 1914 előtti rendszer, »a szolid alapok időszakának« visszaállítása tudná helyreállítani a békét és prosperitást. Valójában a múlthoz való visszatérés ezen törekvésének hibájából keletkezett a harmincas évek átalakulása.”³

Ismét mások Kondratyev hosszú ciklusokra vonatkozó elméletére alapoznak. Eszerint a modern gazdaság fejlődésében 50–60 éves ciklusperiódusok figyelhetők meg. Ezen belül 25–30 éves felfelé, majd ugyanilyen időtartamú lefelé szálló ciklus-szakasz különíthető el, eltérő ár-, beruházási- és termelési jellegzetességekkel, sőt ezekből fakadó társadalmi-politikai konzekvenciák törvényszerűségeivel. Kondratyev az 1920-as évek elején írott tanulmányában arra is felhívta a figyelmet, hogy a hosszú ciklus lefelé menő szakaszára eső időszaki túltermelési-kereskedelmi válságok különlegesen súlyosak, míg a felszálló ciklus-szakaszban csak enyhébb formát öltenek. Mivel a Kondratyev-ciklusban a két világháború közötti időszakot leszálló ciklusgörbe jellemezte – ugyanúgy, ahogy az 1870-es évek európai válsága is ilyen szakaszra esett –, az időszakos válság különlegesen elmélyült.

E néhány s egymástól jócskán eltérő magyarázat nyilvánvaló tanácstalanságra utal. Az utólagos történeti fejlemények fényénél azonban a legegyszerűbbnek tűnő, meghatározottabb korabeli magyarázatok is – s az alábbiakban ezekből válogatok – más megvilágításba kerültek. De hadd sorakozzon az alábbiakban a válság néhány legjellegzetesebb korabeli értelmezése.

Varga Jenő és sokan mások is úgy látták, hogy a válság soha nem látott mélysége abból fakadt, hogy a kapitalizmus szokásos ciklikus túltermelési válsága már a kifejlett monopóliumok uralmának szakaszában ment végbe, amikor a korábbi automatizmusok, a túltermelés levezetésének természetes szelepei tökéletlenül működtek (az árak például nem alakulhattak a kereslet és kínálat törvényei szerint, ezzel elősegítve a feleslegek leapadását, hiszen a monopóliumok természetellenes hatalommal uralták a piacot, és biztosították az árak magas szintjét). Ugyanakkor ez a válság a kapitalizmus általános válságának talaján játszódott le, ami eleve a piacok összeszűkülését jelentette már. Mindez a megrendült és csak átmenetileg konszolidált kapitalizmus pusztulásának szélére sodorta. „A mai válságot nem lehet a régi válságok egyszerű ismétlődésének tekinteni – mondta Sztálin 1930 nyarán. Több különleges körülmény bonyolultabbá, mélyebbé teszi ezt a válságot . . . A mai gazdasági válság a kapitalizmus *általános válsága* alapján bontakozik ki, amely már az imperialista háború időszakában keletkezett, amely aláássa a kapitalizmus pilléreit . . .” Ez egyrészt abban jelentkezik, hogy „. . . a kapitalizmus a világgazdaságnak már nem egyedüli rendszere . . .” továbbá, hogy „. . . az imperialista

³ K. Polányi: *The Great Transformation*. London, 1944. 23.

háború, valamint a forradalom győzelme a Szovjetunióban megingatta az imperializmus pilléreit a gyarmati és függő országokban . . .”, melyeknek fiatal kapitalizmusa versenytársként jelentkezik.⁴

Bár a világgazdasági válság súlyosságának magyarázatában különleges helyet kapott a kapitalizmus általános válsága, ennek a Szovjetunió léte és a gyarmati rendszer megrendülése mellett főleg azt az általános oldalát hangsúlyozták csupán, hogy olyan korszak, „amelyben – Varga Jenő szavaival – már rég megvannak a történelmi előfeltételek a burzsoázia uralmának megdöntéséhez, a forradalmi robbanások és a munkástömegek felkelései az egyes országokban közvetlenül fenyegetik a burzsoázia uralmát”. Ugyanakkor közgazdaságilag a magyarázat visszakanyarodott kiindulópontjához, hiszen – ismét Varga Jenő megfogalmazásával – „az általános válság okai a kapitalizmusnak ugyanazok a belső ellentmondásai, amelyek az időszakosan ismétlődő túltermelési válságokban is jelentkeztek és amelyek elkerülhetetlenné teszik a kapitalizmus forradalmi összeomlását”.⁵ Igaz, Varga Jenő ennek ellenére is hangsúlyozta, hogy „elvont elméleti szempontból a válság leküzdhető”.⁶ Mások, mint V. Motilev, vagy L. Mendelson bírálták Varga Jenő „objektivistá” álláspontját, szemére vetették, hogy egyoldalú gazdasági megközelítése következtében megfeledkezett a politikai tényezőkről, melyek a proletariátus forradalmasodására vezetnek, s amelyek politikailag teszik lehetetlenné a burzsoáziának, hogy megbirkózzék a válság által előidézett helyzettel. Ebben a felfogásban – de hozzá kell tenni, Vargáéban is – a ciklikusan visszatérő válságok önmagukban is egy-egy ásonnyommal mélyebbre ássák a kapitalizmus sírját. „Minden válság – írta Varga Jenő – egy-egy újabb lépcső, amely egyre közelebb visz a kapitalizmus összeomlásához. S ez nemcsak gazdasági tekintetben van így, amennyiben minden válság a centralizációt fokozza, ezzel előkészít egy még élesebb válságot, hanem társadalmi tekintetben is. Minden egyes válság halálos csapást mér a burzsoázia egy bizonyos részére, csökkenti azoknak a személyeknek a számát, akik a tőkés rendszer fenntartásában érdekeltek, kielezi a proletariátus és a burzsoázia közötti ellentétet . . .”⁷

Nem vitás, a húszas évek második felének konjunkturális időszakában meghirdetett előrejelzések beigazolódni látszottak. Sztálin 1927. december 3-án, a XV. pártkongresszuson elmondott előadói beszédében merészen jövendölte: „. . . a stabilizációból, abból, hogy a termelés emelkedik, abból, hogy a kereskedelem nő, abból, hogy a technikai haladás és a termelési lehetőségek egyre nagyobbak, de ugyanakkor a világpiac, ennek a piacnak határai és az egyes imperialista csoportok befolyási övezetei többé-kevésbé stabil állapotban maradnak, éppen ebből nő ki a világkapitalizmus legmélyebb és legélesebb válsága . . . A részleges stabilizációból kinő a kapitalizmus válságának fokozódása, a fokozódó válság romba dönti a stabilizációt, ilyen a kapitalizmus fejlődésének dialektikája a jelenlegi történelmi helyzetben.”⁸

Két és fél évvel később, 1930 júniusában a XVI. pártkongresszuson Sztálin elégedetten és joggal emlékeztethetett: „Pontosan úgy történt, ahogy a bolsevikok két-három

⁴ Sztálin Művei XII. kötet. 264–266.

⁵ Varga Jenő: A nagy válság. Válogatott írások (1924–1943). Kossuth Könyvkiadó, 1978. 406.

⁶ E. Varga: Perspektívi mirovovo ekonomicseszkovo krizisza. Bolsevik, 1930. 23–24. szám, 58.

⁷ Varga Jenő: A nagy válság. Válogatott írások (1924–1943). Kossuth Könyvkiadó, 1978. 386.

⁸ Sztálin Művei X. kötet. 294.

évvel korábban mondták. A bolsevikok azt mondták, hogy a tőkés országokban a technikai fejlődésnek, a termelőerők növekedésének és a fokozódó tőkés racionalizálásnak, a milliós munkás- és paraszttömegek korlátozott életszínvonala mellett elkerülhetlenül súlyos gazdasági válságra kell vezetnie. A burzsoá sajtó gúnyolódott a bolsevikok »eredeti jóslatán« . . . És mi történt a valóságban? Úgy történt minden, ahogy a bolsevikok mondták.”⁹

Ennek ellenére Sztálin nem ment el addig, ameddig egyes közgazdái, hogy a súlyos válságtól a kapitalizmus elkerülhetetlen összeomlását várja. Ezzel szemben a válság és az új forradalmi fellendülés, a gazdasági válság politikai válsággá mélyülése és a burzsoázia fasizmusban és háborúban való kiütkeresése nyer különleges hangsúlyt az 1930 nyarán megtartott XVI. pártkongresszus előadói beszédében.

Sztálin ismét a válság–háború–forradalmasodás történeti-logikai összefüggését emelte ki, hangsúlyozva, hogy „az új világháború elkerülhetetlen” és „a világorradalom csupán mint az újabb háborúk következménye folytatódik”, és vezet majd Európa és Ázsia számos országában forradalomhoz.

Alig egy évtizeddel a háború és az első szocialista forradalom győzelme után, a válság okozta példátlan összeomlást tehát többen véglegesnek tartották. Ezeket a nézeteket ma felesleges lenne részletesebben elemezni, hiszen az eltelt fél évszázad világosan bizonyította tarthatatlanságukat. A válság, a háború és a további forradalmasodás összefüggését – még ha nem is teljesen abban a formában, ahogy Sztálin annak idején előre várta, vagyis, hogy a háborút a Szovjetunió és Kína ellen fogják kirobbantani (bár nem kizárva a tőkés országok egymás elleni háborúját sem) – az események annál inkább igazolták. Ennek ellenére a válság különleges jellegének és mélységének okaira vonatkozó megállapítások, számos részigazságuk ellenére sem igazolódtak, hiszen az elmúlt fél évszázad gazdasági ciklusai, válságai a monopóliumok uralma, sőt a gyarmati rendszer összeomlása idején és ellenére sem mutattak semmi hasonlóságot a harmincas évek elejének különleges válságához.

A nagy válság valódi közgazdasági magyarázatával mintha még adós lenne a tudomány.

Ennek ellenére több siker kilátásával kísérrelhető meg – választott témánknak megfelelően – Közép- és Kelet-Európa sajátos gazdasági válságának vizsgálata.

Közép- és Kelet-Európa és az agrárválság

Ami ez esetben annyira szembetűnő: a térség országaiban úgyszólván kivétel nélkül *különlegesen* súlyos méreteket öltött a válság. Ennek leginkább három tényezőjét emelhetjük ki. Elsőként talán a példátlan méretű agrárválságot, az értékesítés világszerte lehetetlenülését, ami az agrárarok soha nem látott zuhanásával jár együtt. Ez a tényező ugyan nem érintette (vagy egyenesen kedvezően befolyásolta) a térség iparosodott országait, de Közép- és Kelet-Európa országainak nagyobb részét, az agrártúlsúlyú és úgyszólván kizárólag mezőgazdasági exportra alapozott gazdaságú országokat földre terítette. A másik, s ez esetben az iparosodott és agrárországokat egyaránt érintő tényező

⁹ Sztálin Művei XII. kötet. 256.

a hitelválság drámai következménye volt Közép- és Kelet-Európára. Ez egyrészt fizetés-képtelenné tette a térség súlyosan eladósodott országait, másrészt kikapcsolta a gazdaság finanszírozásából a legtöbb esetben meghatározó szerepet játszó külföldi tőkeforrásokat. Végül az előző kettővel legszorosabb kapcsolatban a radikálisan megváltozott feltételek között a válság elmélyítésének fontos tényezőjévé vált a régió legtöbb országának műszaki-gazdaságszerkezeti elmaradottsága, alacsony hatékonyságából eredő gyenge versenyképessége és a szerkezeti arányok átalakításának és a technikai előretörésnek társadalmi akadályoztatása, ami az elavult szerkezet nehezen változtatható merevségével, rossz alkalmazkodó képességgel súlyosbította a helyzetet.

Az első világháborút követően már hamarosan nyilvánvalóvá vált mezőgazdasági túltermelés, a húszas évek második felének rövid intermezzója után tulajdonképpen már 1928-tól ismét jelentkezett, s a harmincas évek elején különlegesen kiélezetté vált. A felhalmozódó eladhatatlan készletek az árak katasztrofális zuhanására vezettek, a gabonárak 1934-ben már alig haladták meg az 1929-es szint egyharmadát, a világszerte a húsárak 60%-kal estek vissza, s az agrártermékek átlagos árindexe az 1929. évi 37%-át érte csupán el. Hozzá kell tenni, hogy mindez nem valamiféle mély, de rövid válság megnyilatkozása volt, hiszen a bekövetkezett árzuhanásokat az agrárpiac a harmincas években egyáltalán nem tudta kiheverni, s az árszint mindvégig a válság előtti egyharmada-fele között ingadozva rögződött.

Ami ekkor játszódott le a világban, az az irracionalitás valóságos diadalmenete volt. A mezőgazdasági árak lezuhantak – de az élelmiszerek mégis elérhetetlenebbé váltak a lakosság legnagyobb tömegei számára. A lakosság hatalmas tömegei még a világ fejlettebb régióiban és az agrárexportáló országokban is a szó szoros értelmében éheztek – de az eladhatatlan készletek tonnamillióit semmisítették meg, öntötték tengerbe, tüzelték el, tették emberi fogyasztásra alkalmatlanná. A mezőgazdaság termelési reakciója is „ésszerűtlen” volt ugyanakkor, hiszen az árzuhanást és értékesítési krízist – az iparral ellentétben – itt általában nem kísérte a termelés visszafogása (ez a mechanizmus az iparban egy idő után az egyensúly helyreállítását segíti elő). A paraszti kistermelők tömegei érthetően nem engedhették meg maguknak, hogy az áresés hatását még termelés-csökkenéssel is tetézzék, sőt éppen ellenkezőleg, nagyobb termékmennyiség piacra dobásával igyekeztek ellensúlyozni az árbevételek kiesését. A vetésterület csökkenésére ennek nyomán úgyszólván sehol sem került sor. Ugyanakkor mind a belföldi, mind a világszerte összeszűkült. A román állatexport a harmincas évek elején 45%-kal, a búzákivitel 55%-kal csökkent, a jugoszláv agrárexport mennyisége 54%-kal esett vissza, a bolgár szarvasmarha-kivitel a legkedvezőtlenebb évben a válság előtti szint 14%-át érte csupán el. Az árcsökkenés hatására azonban az exportbevételek természetesen a kivitel mennyiségénél is jóval nagyobb mértékben estek vissza. Románia esetében az export mennyisége 42%-kal, az exportbevételek viszont 73%-kal csökkentek, s míg a magyar kivitel mennyisége 27%-kal hanyatlott, a bevételek 60%-kal estek vissza! A helyzet rendkívüli súlyosságára utal, hogy bár Lengyelország nagy erőfeszítéssel 28%-kal növelni tudta agrárkivitelét, exportbevételei mégis 56%-kal csökkentek. A mezőgazdaság válságát azonban korántsem csupán az értékesítés lehetőségeinek és feltételeinek romlása mélyítette el. A helyzetet lényegesen súlyosbította, hogy a mezőgazdaság által felhasznált (vagy a parasztok által fogyasztott) iparcikkek árszintje korántsem esett hasonló mértékben vissza. s ez mind a belső, mind a nemzetközi piacon az agrárrolló (az ipari és mezőgazda-

sági árak különbségének a mezőgazdaság rovására történő) szétnyílására vezetett. Romániában például a mezőgazdasági termékek árindexe 1933 és 1934-ben (1929-hez képest) 55–56%-kal hanyatlott, miközben a mezőgazdaságban használt iparcikkek árindexe csupán 18–19%-kal. Jugoszláviában az agrárólló 33%-kal, Lengyelországban 22%-kal nyílt szét. Magyarország esetében az 1913-as árszintet figyelembe véve 1928-ig az ipari árak 6%-kal gyorsabban emelkedtek, mint az agrárárak, 1933-ra viszont már 70%-ra nyílt szét a rés!

Ez a példátlan árrés a nemzeti gazdaságok vezető ágazatának és a lakosság paraszti többségének létét fenyegette. (A paraszti jövedelmek Romániában közel 58%-kal, Lengyelországban 59%-kal, Magyarországban 36%-kal csökkentek.)

A cserearányok romlása és hatásai

Mivel agrártúlsúlyú és agrárexportáló országokról volt szó, a mezőgazdaság traumája az egész nemzetgazdaságot megrázta. Ezt a hatást mindenekelőtt a külkereskedelem, illetve a kereskedelmi mérleg közvetítette a cserearányok (a kiviteli és behozatali árak különbségének) rendkívül kedvezőtlen alakulása formájában. Jugoszlávia esetében például 1929-ben az exportárak átlagos szintje mintegy 10%-kal meghaladta az importárak szintjét, ezzel szemben 1933-ban az importárak színvonala már több mint 25%-kal magasabban állt, mint az exportáraké. Románia exportárai 1933-ban a válság előtti szint 40%-ára zuhantak, importárai azonban csak a korábbi 66%-ára süllyedtek, vagyis ugyanazon mennyiségű import fejében jóval többet kellett exportálni. A cserearányok háborút követő hanyatlását újabb súlyos visszaesés követte Magyarországon is. Az 1925–27. évi szintet bázisnak tekintve, 1929-ben már 8, 1930-ban 10, 1931-ben 15, az 1933. évi mélypontra pedig végül is 19%-os cserearány-romlás következett be. Miután a cserearányok romlása – mint a korábbiakban már láttuk – nem újkeletű jelenség volt, s már a háború utáni évtizedet is jellemezte, végül is a harmincas évek elején lejátszódó hanyatlás nyomán (Magyarország jellemző példáján illusztrálva) az első világháború előtti időszakhoz képest már nem kevesebb, mint 30%-hoz közelítő cserearány-romlás következett be. Más szavakkal: a harmincas évek elején már csaknem egyharmaddal több árut kellett exportálni ugyanannyi importcikkért, mint a világháború előtt.

Az agrárólló és a külkereskedelmi deficit súlyos egyensúlyzavarainak sokirányú hatásai közül mindenekelőtt magára a mezőgazdaságra visszaható kedvezőtlen következményeket kell kiemelni. A válságos piaci viszonyokhoz ugyanis csak a termelés önköltségének lényeges leszorításával és egyidejűleg szerkezeti átalakításával lehetett volna érdemlegesen alkalmazkodni. Ehhez mind a technikai-technológiai modernizáláson, a hozamok lényeges emelésén, mind a válság által leginkább sújtott gabonatermelésről a kedvezőbb értékesítési és árfeltételeket biztosító, intenzív gazdálkodási ágazatokra való átálláson keresztül vezethetett csak út. Más szavakkal, a válság leküzdése lényeges, nagyobb beruházásokat igénylő modernizálást követelt. Csakhogy az adott helyzetben, a bevételek zuhanása, és a modernizáláshoz szükséges gépek, vegyi anyagok, általában az iparcikkek viszonylagos (az agrárólló arányában álló) drágulása úgyszólván megbénította a mezőgazdaság beruházási tevékenységét. Az új gépi technika terjedése nemcsak megállt, de egyenesen visszaesés következett be. Magyarországon a traktorok húszas években

viszonylag gyorsan növekvő száma 1929 és 1938 között már gyakorlatilag nem változik, s ugyanígy stagnált a motoros cséplőgépek állománya is. Jugoszláviában a harmincas években a mezőgazdasági gépimport (hazai termelés lényegében nem volt, a gépesítés tehát csakis a behozatal útján fejlődhetett) gyakorlatilag leállt. (A cséplőgép-behozatal a húszas évek második feléhez viszonyítva 2%-ra, az aratógépeké 8%-ra, a vetőgépeké 3%-ra hanyatlott.) Lengyelországban leálltak a talajjavító munkák (a húszas évtized második felében közel 150 ezer, a harmincas években csupán 4 ezer hektárnyi területet javítottak fel). Mi több, még a meglévő szegényes géppark kihasználása is romlott. Magyarországon a harmincas években a rendelkezésre álló gépeknek csupán kétharmadát üzemeltették, hiszen az amúgy is olcsó munkaerő árcsökkenése ráfizetéssé tette a meglévő gépek működtetését is. A tömeges foglalkoztatáshiány pedig esetenként úgyszólván szociálpolitikai kényszerűséggé tette a gépek emberekkel történő helyettesítését. Aligha vezethette más megfontolás például a jugoszláv kormányt, amikor – egyedülálló módon – rendeletileg betiltotta a traktorok használatát.

A műtrágyafelhasználás, mely a háborút követően, igaz, rendkívül kezdetleges szintről, de mégis tért hódított (Magyarországon négyszeresére, Jugoszláviában háromszorosára emelkedett), most úgyszólván megszűnt. Magyarországon a hektáronkénti közel 21 kg-os felhasználás 1933-ra 2,6 kg-ra, de 1938-ig szerényen emelkedve is csupán 7 kg-ra tehető, vagyis a válság előtti szint egyharmadára, s ezzel az első világháború előtti szint felére esett vissza. Jugoszláviában a válság nyomán kevesebb, mint felére csökken a műtrágya felhasználás, Lengyelországban a hektáronkénti 5 kg-ról 2 kg alá, s ezzel a kontinens nyugati országaira jellemző 100–300 kg-os felhasználással szemben gyakorlatilag a műtrágyahasználat megszűntéről beszélhetünk. (A jugoszláviai – hatóanyagban számított – hektáronkénti 1 kg, a román 0,3 kg a szó legszorosabb értelmében közelített a nullához.)

A termelékenység mindennek következtében – igen kevés és szerény kivétellel – stagnált, sőt csökkent. A búza hektáronkénti hozamai 1935 és 1938 között például Romániában több mint 20, Lengyelországban 4%-kal maradtak el az 1909–13. évi szint mögött. A cukorrépa hozamai 5–15%-kal estek vissza Lengyelországban, Magyarországon, Bulgáriában, Jugoszláviában és Romániában. A rozs hozama valamelyest csökkent Lengyelországban és Magyarországon, a burgonyáé Magyarországon, a kukoricáé több mint 20%-kal Romániában. Igaz, ezt más termények hozamnövekedése ellensúlyozhatta, mert a romániai rozstermelés hozamai 9, a burgonyáé 4%-kal nőttek, Bulgária látványosabb eredményeket ért el a búza (28 %) és a burgonya (58 %) hozamnövelésében. Magyarországon nőtt a búza (16 %) és a kukorica (20 %) hozama stb. Egészében azonban a termelékenység növelése, a nagyobb versenyképességet biztosító és az árhanyatlásokat ellensúlyozó önköltségsökkentés egyáltalán nem következhetett be. A hét fő mezőgazdasági termény átlagos hozama a harmincas évek második felében Magyarországon az európai átlag 85, Bulgáriában és Lengyelországban 74–74, Jugoszláviában 70, Romániában pedig 63%-át érte csupán el. Az egy mezőgazdasági munkaerőre számított termelés értéke ennél is kedvezőtlenebb volt, és a Balkán-országokban alig haladta meg az európai szint felét.

Szerkezeti változások és termelési sikerek

A termelés szerkezeti átalakítása is rendkívül akadályokba ütközött. A mezőgazdasági termelés válság által kevésbé sújtott, jobb értékesítési és kedvezőbb árfeltételeket biztosító területei — az állati termékek ármozgása jóval kedvezőbb volt, mint a gabonáé, a vajexport ugrásszerű emelkedést mutatott a világpiacon stb. — általában csak lassanvontatottan növekedtek, és nem következett be az új helyzetnek megfelelő gyors termelés- és export-átcsoportosítás. Bár a magyar baromfityénység jelentősen fellendült, és a kivitel a húszas évek közepétől a harmincas évek végéig mennyiségileg mintegy kétszeresére nőtt, a vajexport ugyanezen években 1–2 ezer mázsáról 50–60 ezer mázsára, a borkivitel pedig mintegy tízszerelése ugrott, *érdemi* agrárexport-szerkezet átalakulásról mégsem beszélhetünk. Az állat-, állati termék-, vaj- és borkivitel együttes értéke ugyanis az összes mezőgazdasági és élelmiszerkivitel 27–28%-áról csak egyharmadáig emelkedett.

A korábbi uralkodó ágazatok rovására bekövetkező korszerű szerkezeti változások valamelyest minden agrárszág esetében megfigyelhetők. A zöldségtermelés például a húszas évek alig több mint 1% körüli arányáról közel 6%-ra nőtt Jugoszláviában. A kerti növényekkel bevetett földterület 57%-kal, a zöldség- és főzelékfélék vetésterülete 37%-kal nőtt Magyarországon. Bulgáriában a főzelék- és gyümölcsstermelésre hasznosított földterület 3-ról 5%-ra, az ipari növények vetésterülete nem egészen 1%-ról 7%-ra szélesedett. A bolgár borexport az 1928. évi 200 ezer hektoliterről már 1932-re 6,5 millió hektoliterre ugrott. A termelés fő szerkezeti arányai mégis legfeljebb csak mérsékelten módosultak. A gabonatermelés egyoldalú túlsúlya a katasztrofális gabonaválság ellenére lényegében sehol sem tört meg. A gabona részesedése a szántóföldi művelésben 1920–24, valamint 1935–38 között Bulgáriában egyaránt 71–72%, Lengyelországban 77% körül mozgott, míg Magyarországon mintegy 3%-kal csökkenve, még mindig a szántóterület kétharmadát foglalta le. A korlátlan, sőt jórészt foglalkoztathatatlan munkaerő révén ezekben az országokban, pontosabban szólva ezen országok parasztgazdaságában nem érvényesült a tőkés megfontolás, és nem mérlegelték a pótlólagos munkaerő-ráfordítás marginális hasznát. A munkaerő ott volt a családi gazdaságban, foglalkoztatása nem kívánt mérlegelést, számítást, és egyáltalán nem a tőkés gazdaság normái és megfontolásai érvényesültek alkalmazásában. Ez a mezőgazdasági túlnépesedés, részleges falusi foglalkoztatás vagy foglalkoztatáshiány tette sajátos módon lehetővé, hogy újabb és újabb munkaerő-ráfordítással honosítsák meg, vagy terjesszék ki a különlegesen munkaerő-igényes mezőgazdasági kultúrák művelését. Legtömegesebben a kukoricatermelés térhódítása jelzi ezt a folyamatot. A húszas évek közepére kialakult helyzethez képest a harmincas évek második felére Lengyelországban és Jugoszláviában 40%-kal, Romániában 50%-kal nőtt a kapásnövényekkel bevetett földterület, aminek nyomán ez utóbbi két országban a kapásnövények vetésterülete már majdnem elérte a gabonáét.

A belső átcsoportulás kisebb változásai ellenére a mezőgazdaságban a tehetetlenségi nyomatók hatására igyekeztek többet előállítani a rosszabb áron értékesíthető hagyományos terményekből. A hét fő termény termelése például 1924–28 között a közép- és kelet-európai országokban az 1909–13. évi szint 98%-át érte el, 1934–38 között viszont már 17%-kal meghaladta azt. A Balkán országokban 87%, illetve 16% a megfelelő szám. A szarvasmarha-állomány nagyjából stagnált, a sertésállomány 10–30% közötti arányban növekedett a harmincas évek folyamán.

A hihetetlen paraszti nyomorúság és erőfeszítések ellenére tehát a közép- és kelet-európai országok mezőgazdasága sem a termelés költségei, sem szerkezetének rugalmas átalakítása terén nem tudott alkalmazkodni a válság szabta új feltételekhez. A rugalmas változtatni tudás hiánya, intézményrendszeri, kulturális és gazdasági akadályai végül is azt diktálták, hogy nagyjából változatlan úton haladjon tovább és a nemzetközi piaci viszonyok változásának csodájában reménykedve várja a hét szűk esztendő múlását.

Az agrárválság okozta kereskedelmi mérlegzavar és egyensúlyvesztés hatása különlegesen felerősödött a harmincas évek elejének rendkívüli hitelválsága, a nemzetközi pénz- és hitelpiac zajos összeomlása következtében.

Hitelválság és az adósországok kálváriája

A világgazdasági válság első éveiben a nemzetközi pénzügyi és hitelkapcsolatok, ha meg is nehezedtek, de még működtek. Újabb rövid- vagy középlejártatú hitel-injekciókkal lehetett a fizető- és termelőképeség megerősítésére sietni. A válság által sújtott adós országok fizetőképessége azonban egyre inkább kérdésessé vált, a hitelezők pedig egyre óvatosabbak lettek. 1930-ban a két legnagyobb hitelező hatalom még közel 1,4 milliárd dollár hitelt folyósított, a következő évben már csak 300 milliót és 1932-ben mindössze 30 milliót! A fordulatot a bécsi Creditanstalt 1931 tavaszán bekövetkező csődje tette nyilvánvalóvá. A bécsi bankház nem egyszerűen a nagybankok egyike volt, hanem a sokágú Rothschild-birodalom egyik pillére, az üzleti megbízhatóság jelképe, és az osztrák ipar kétharmadának birtokosa, vagy legalábbis ellenőre. Tőkeereje 145 millió schillinget tett ki, míg külföldi pénzalapjainak értéke elérte az 1,8 milliárdot. Nemcsak Ausztriában, de az egész nemzetközi pénzpiacon valóságos bombaként robbant tehát az 1931. május 11-én bejelentett hír: a Creditanstalt fizetéképtelenné vált, mivel akkora veszteséget szenvedett, mint egész alaptőkéje. A hírre valóságos földcsuszamlás következett be, és a hónap végéig e veszteségek mintegy megháromszorozódtak (a külföldi pénzalapok egy részének azonnali visszavonása révén). Az Osztrák Nemzeti Bank igyekezett betömködni a réseket, és váltólezármítással sietett a Creditanstalt segítségére. Májusban a Nemzeti Bank váltóállománya ennek nyomán nem egészen 70 millióról több mint 450 millió schillingre ugrott. A kifizetések már a Bank arany- és devizatartalékait is egyre jobban igénybe vették. Május folyamán 100 millió, októberben pedig már 500 millió schilling értékű arany és deviza áramlott ki az országból. A mintegy 930 millió értékű arany- és devizakészletek végül is 1932 nyaráig 114 millióra olvadtak le. (A schilling aranyfedezete elbizonytalanodott, hiszen a május eleji közel 84%-os fedezeti szint már a hónap végére 57%-ra, majd a mélyponton 25%-ra zuhant.) 1931 folyamán 1 milliárd schilling külföldi hitelt vontak vissza Ausztriából. Az egész osztrák pénz- és hitelrendszer az összeomlás szélére került!

Az eluralkodó bizalmatlanság és pánik gyorsan magával rántotta a súlyosan eladósodott weimari köztársaságot is, melynek külföldi hitelállománya fele részben (több mint 10 milliárd márka értékben) rövidlejártatú hitelekkel állt. A hitelezők igyekeztek mindent azonnal visszaszerezni, és a német Reichsbank egy-másfél hónap leforgása alatt 2 milliárd márka értékű arany- és deviza-kifizetésekre kényszerült. A rémület természetesen a belföldi betét- és folyószámlatulajdonosokat is hatalmába kerítette. Valósággal

ostrom alá vették a nagybankokat, melyek júliusig ugyancsak 2 milliárd márkát fizettek vissza. Hans Luther, a Reichsbank elnöke elkeseredett akcióba kezdett: július 9-én reggel Londonba repült, és ugyanazon nap délutánján útra kelt Párizsba, hogy a bankelnöktől segítséget szerezzen, de 11-én végül is üres kézzel érkezett vissza. Két napra rá a három leghatalmasabb német nagybank egyike, a német ipar 22%-át ellenőrző Darmstädter- und Nationalbank (az úgynevezett Danat Bank) bejelentette fizetéseképtelenségét (ennek már előrevetítette árnyékát Németország legjelentősebb textilkombinátja, a Danat Bank érdekeltségében álló Norddeutsche Wollkammerei und Kammgarnspinnerei július 7-i összeomlása). A hitelek tömeges visszavonása nyomán az ország arany- és devizakészletei úgyszólván teljesen kiapadtak, és a betétulajdonosok rohama következtében 48 óra leforgása alatt az összes bank kénytelen volt bezárni kapuit. A német bankrendszer – a tőkés fejlődésnek ez az annyira jellegzetes német fellegvára – összeomlott. Július 13-án a kormány bankzárlatot rendelt el.

A lavina most már feltartóztathatatlanul gördült lefelé, maga alá temetve mindent, ami útjába került. A közép- és kelet-európai országok pénzügyi helyzete, súlyos eladósodottsága és a hatalmas hitelek felhasználási módja egyaránt előkészítette a talajt a gyorsan bekövetkező végzethez. „A külföldi tőke – állapította meg egy angol szakértő bizottság –, amelyet Európa újjáépítésére használtak, igen kívánatos és szükséges volt, de végső soron az az összeg, amelyet erre a területre küldtek, nagyobb volt annál, mint amennyit az adósok visszafizetni remélhettek . . . Az Európába befektetett tőke jelentős részét nagymértékben improduktív célokra használták fel, ez ugyan a kölcsönző ország életszínvonalát javította, de nem idézett elő olyan javulást az ország export-iparainak hatékonyságában, hogy képessé váljanak az adósságokból származó fizetési kötelezettségeknek eleget tenni.”¹⁰ Kétségtelenül így volt. Magyarország esetében például a húszas évek második felében felvett mintegy 2 milliárd pengő (400 millió dollár) összegű hiteleknek csupán 20%-át fordították produktív, termelő beruházásokra, míg 25%-át végső soron fogyasztási célokra, további 15%-át pedig infrastrukturális, egészségügyi, oktatási befektetésekre. A húszas évek kölcsönpolitikájának talán legjellegzetesebb vonásaként azonban mégis azt emelhetjük ki, hogy a magas kamatokkal terhelt hitelek felhasználása egyre öncélúbbá vált: mivel a felhasználás nem növelte kellően a visszafizetést megalapozó export-ágazatok termelőképességét, az esedékessé váló és növekvő mértékű törlesztések csakis az újabb hitelek révén voltak lehetségesek. Így állhatott elő az az ésszerűtlen állapot, hogy a Magyarország által felvett összes hitelek 40%-át maguknak a hiteleknek a törlesztésére fordították. Az átlagos arány azonban nem is fejezi ki maradéktalanul a valóságot, hiszen a húszas évtized végén az évente esedékes kamat- és tőketörlesztés összege már meghaladta az évente felvett hitelek összegét. Más szavakkal, 1929-ben már a felvett új hitelek teljes összegét a visszafizetések emésztették fel! Ezek után érthető, milyen következményekkel járt az új hitelfelvétel lehetetlensége. Nemcsak a gazdaság finanszírozása, de a törlesztések fedezése is képtelen feladattá vált. Ráadásul ugyanúgy, mint Németország és Ausztria esetében, a hitelek hatalmas része, általában megközelítően fele, rövidlejáratú hitel volt, s ezek tömeges visszavonása megoldhatatlan feladat elé állította az adós országokat. (A következményeket különlegesen dramatizálta, hogy a

¹⁰ The Problem of International Investment. A Report by a Study Group of Members of the Royal Institute of International Affairs. London, 1937.

húszas évek második felének spekulációs konjunktúrája idején, a korlátlan hitelforrások természetes közegében a rövidlejáratú hiteleket nemegyszer rendeltetésüktől nagyon is eltérő módon, lassabban megtérülő beruházásokra is felhasználták. A prosperitás hirtelen megtorpanása nyomán a beruházásban lekötött tőkét újabb hitelek felvételével sem sikerülhetett visszafizetni, ami hatalmas és látványos csődök sorozatát idézte elő. Ilyen beruházásra fordított rövidlejáratú hitelek visszafizetésének képtelensége rántotta csődbe a tizenkét malomból álló hatalmas Victoria malomkonzernt Magyarországon.)

Miután 1931 tavaszától-nyaratól a külföldi hitelezők minden felmondható hitelt azonnal visszavontak, az egyes közép- és kelet-európai országok óriásbankjai és nagyipari vállalatai tömegesen fizetésképtelenné váltak. A nemzeti bankok részben ezek ki-segítésére, részben az önmagában is hatalmas államkölcsonök visszafizetésére kötelezve, hónapok alatt felérték az országok amúgy sem gazdag arany- és devizatartalékait. A Magyar Nemzeti Bank 1931. május 1. és július 13. között 200 millió pengő értékű aranyat és devizát fizetett ki, ami meghaladta az április végi érc- és devizakészlet értékét. Lengyelország 1930 és 1931-ben közel 1 milliárd zloty (kerekén 115 millió dollár) rövid-lejáratú hitelt fizetett vissza, Románia 1931-ben 1,8 milliárd lei rövidlejáratú hitel kifizetésére kényszerült, aminek következtében az 1929. évi 40 millió dolláros arany- és devizatartalékok 1933-ban 1,5 millió dollárra zsugorodtak, vagyis gyakorlatilag el-olvadtak. Jugoszlávia 30 millió dollár értékű azonnali hitelvisszafizetés mellett – rend-kívül jellegzetes módon és általános érvénnyel – a belső hitelrendszer csődjével is szembekerült, hiszen 1930 és 1934 között a betétulajdonosok több mint 5 milliárd dinárt, az összes betétek felét vették ki a bankokból, ami a jugoszláv bankok felét (az összes pénzintézeti részvénytőke 48%-ával) fizetésképtelenné tette.

Az összeomlás teljes volt. Az adós országok válsága az államcsőd és a gazdaság megbénulása legközvetlenebb fenyegettetéseit hordozta.

Az agrárországok mérsékeltebb ipari visszaesése

Ebben a helyzetben a térség országainak többsége esetében az ipar válsága csupán másodlagos jelentőségű lehetett. Az agrár-, illetve agrár-ipari országok esetében ez annál is természetesebb volt, mivel az ipar volumene kicsiny, a belső piac ellátására általában képtelen lévén, a háborút követő importhelyettesítés és protekcionizmus szigorítása segítségével a külföldi áruk behozatala rovására újabb és újabb belső piacokat lehetett meghódítani. Ennek ellenére a különlegesen súlyos agrárválság, a lakosság fogyasztóképességének különleges összeszűkülése és a hitelrendszer összeomlása a viszonylag szerény ipari kapacitások meglepően tetemes hányadát kihasználatlanságra kárhoztatta. Ez különösen a beruházási javakat előállító ágazatokat sújtotta. Romániában a cement-termelés és az épület-faárúk gyártása 40–50%-kal, a széntermelés 37%-kal esett vissza, de az ipar összes termelése a válság 1932. évi mélypontján is csak 11%-kal maradt el a válság előtti szint mögött, ami a fogyasztási iparok – átementi visszaesést követő – növekedése és az olajkitermelés (agrár-export pótlására erőltetett) fejlődése nyomán válhatott ilyen mérsékeltté. A jugoszláv ipari termelés csökkenése, különösen mivel 1933-ra már 10%-kal több ipari munkahely volt, mint a válság előtt, hasonlóképpen mérsékelt és rövid ipari visszaesésre utal.

A magyar ipar helyzete ennél kedvezőtlenebb vonásokat mutatott, hiszen a termelési javakat előállító ágazatok úgyszólván az ipari országokra jellemző mélységű értékesítési krízisbe kerültek. Ennek nyomán 1932-ben a vas- és fémipar, az építőanyagipar és a gépgyártás együttes termelése a válság előtti szint 52%-ára hanyatlott. (A nyersvastermelés úgyszólván szünetelt, a gépgyártás 45%-ra esett vissza!) A foglalkoztatottak létszáma 30%-kal csökkent. Ennek ellenére az agrártúlsúlyú országok ipari válság-modellje ez esetben is működött: a fogyasztási iparok import-kiszorító fejlesztése révén a textil-, bőr- és papíripár termelése átmeneti ingadozások után 1933-ban már 10%-kal meghaladta a válság előtti szintet. Mindennek következtében végül is az ipari termelés átlagos visszaesése a válság mélypontján 24%-ot tett ki. A termelés színvonala így is csak 1936-ban érte el, sőt az év végéig 3%-kal meg is haladta az 1929. évi szintet.

Az ipar eltérő szerkezeti vonásai következtében Lengyelországban az ipari válság is különlegesen mély volt. A vezető szénbányászati ágazat és a kohászat több mint 40%-os termelэшhanyatlása mellett – mint már a háborút követő évtizedben is bebizonyosodott – itt a fogyasztási iparok importhelyettesítő fejlesztésére is kevés lehetőség kínálkozott. Az ipari termelés ennek következtében egészében is 37%-kal csökkent, és még 1936-ban is elmaradt a válság előtti szint mögött. Lengyelország ezzel a legszerencsétlenebb módon egyszerre mutatta fel az agrár- és az ipari országok legkedvezőtlenebb válságtüneteit.

Az iparosodott közép-európai országok ipari válsága

A térség iparosodott országai esetében természetesen lényegesen eltérő hatások érvényesültek. Igaz, a világgazdasági ármozgások az iparosodott országok számára kedvezőek voltak, hiszen az élelmiszerek és nyersanyagok áresése meghaladta a kész iparcikkek árcsökkenését. Ennek nyomán Németország esetében az importcikkek ára 55%-kal esett vissza, miközben exportcikkeik áresése csupán 35%-ot tett ki. Egészen hasonló volt a csehszlovák külkereskedelmi ároló alakulása is az importárak 52, az exportárak 35%-os csökkenésével. Ugyanígy cserearány-javulás következett be Ausztria esetében is, ahol az importárak 51, az exportárak pedig 43%-os csökkenést mutattak.

A cserearányok javulása ellenére ezek az országok vajmi keveset profitáltak a világgazdasági ármozgásokból. Az iparcikkek értékesítési lehetőségei ugyanis nagy mértékben csökkentek, hiszen a hagyományos felvevő piacok vásárlóképtelensége és felerősödött önellátási politikája egyre kevésbé tette lehetővé a kedvezőbb árányok kihasználását. Másrészt viszont, fizetési mérlegük javítása, a kieső exportbevételek ellensúlyozása érdekében a már előzőleg is érvényesülő agrár-protekciónizmus különlegesen felerősödött az iparosodott országokban, s egyes területeken éppen ezen évek különleges erőfeszítései nyomán sikerült is elérniök ellátásuk belső biztosítását. Az élelmiszerek világgazdasági ár-hanyatlásából tehát relatíve kevesebbet nyerhettek. Az értékesítés lehetetlenülése viszont valósággal megbénította az exportiparok tevékenységét. Az agrárországok „természetes” piacának összezsugorodása ebben fontos szerepet játszott. A két világháború közötti exporttevékenység csúcspontján 1929-ben Csehszlovákia nemzeti termékének mintegy 30%-át export útján értékesítette, s a kivitel 30%-át a közép- és kelet-európai országok vették át. 1937-ben ezen országok részesedése mindössze 20%-ot tett ki, ami szerepet játszott az export volumenének 50%-os hanyatlásában. A hagyományosan export-

orientált fogyasztási iparok termelése zuhanásszerűen esett. A textilipar termelése 36, az üvegiparé 52%-kal csökkent, s ez utóbbi iparág munkásainak 75%-a munkanélkülivé vált 1933 elejére! A hanyatlás természetesen magával ragadta a beruházási iparokat is: a vas- és acéltermelés egyenesen egyharmadára esett, a fémipar termelése 60%-kal csökkent, s végül a válság mélypontján a csehszlovák ipar teljesítménye egészében is a különlegesen súlyos visszaesésre utaló 40%-kal maradt el az 1929. évi szint mögött, s az ipari munkások egyharmada munka nélkül maradt.

Ha a válság ilyen méreteket öltött a közép- és kelet-európai térség előzőleg legkedvezőbb helyzetben levő országában, mely nemcsak ipari-gazdasági fejlettsége révén foglalt el sajátos helyet a régióban, de azáltal is, hogy az egyetlen ország volt (Németországot is beleértve), mely nem adósodott el, sőt maga is a hitelező országok sorához tartozott, akkor elképzelhető a már korábban is csak vergődő Ausztria helyzete a harmincas évek elején. Az iparosodott Ausztria ugyancsak erősen exportra utalt ország volt, hiszen a nemzeti jövedelem egyharmadát export révén realizálták. A környező országok felvevő piacának összeomlása ezért tragikus következményekkel járt. A közép- és kelet-európai országok részesedése az osztrák exportból 51%-ról 31%-ra esett vissza, ami ez esetben is az exporttevékenység több mint 50%-os csökkenésére vezetett. Az ipari termelés ennek nyomán 40%-kal csökkent, és a munkások egynegyede munkanélkülivé vált. Különös figyelmet érdemel a kibontakozás rendkívüli lassúsága: 1936-ban az osztrák ipari termelés és a foglalkoztatás még mindig 20%-kal maradt el az 1929. évi szint mögött. A bankrendszer már jelzett összeomlásával a csőd teljessé vált.

Németország súlyos helyzete

A térség ipari országai között a legerősebb ipari nagyhatalom, Németország sem tudta elkerülni sorsát. Az Egyesült Államok mellett a fejlett ipari nagyhatalmak közül kétségkívül a weimari köztársaságot sújtotta a legpusztítóbb válság. Ennek okai között három tényező különösen nyilvánvalónak tűnik. Az első megegyezett a közép- és kelet-európai országokra általában jellemző és már említett különlegesen súlyos eladósodással, a felvett hitelek méretével, formájával (a rövidlejáratú hitelek hatalmas állományával) és a hitelstop, majd visszavonás katasztrofális következményeivel. A másik tényező – ezzel összefüggésben – a húszas évek második felének Németországában is virágzó spekulációs konjunktúra mesterségesen túlpumpált üzleti léggömbjének széturranásában kereshető. A harmadik pedig a korábban rendkívül jelentős exporttevékenység súlyos visszaesésében. Mindez természetesen nem adhat végső magyarázatot a németországi válság különleges méreteire, de a legnyilvánvalóbb tényezőkre mégis ráirányíthatja a figyelmet. A hitelekről már az előzőekben szó esett. Hadd idézzem tehát most fel az exporttevékenység látványos hanyatlásának tényeit. Az 1929. évi csúcsponton a német export értéke 13,5 milliárd márkát tett ki, 1932-ben csupán 5,7 milliárdot. A közel 60%-os exportérték csökkenése az erőteljesen ipari export-orientált német gazdaság egészére a legközvetlenebb hatással volt. A folyamat érzékeltetésére hadd utaljak a gépgyártásban 1929-ről 1930-ra előállott helyzetre, ami a folyamat kezdetét jelzi csupán. Egyetlen év alatt ugyanis a német gépipar exporttevékenysége 250 millió márkával csökkent. Nyilvánvalóan ez is jócskán közrejátzott a belföldi beruházási aktivitás lefékeződésében, ami viszont a gépgyártás hazai

eladásainak értékét további 550 millió márkával vetette vissza. Végül is a válság első teljes évében a német gépgyártás termelése mindennek nyomán 20%-kal csökkent. Ez azonban még csak a kezdet volt. A termelési javakat előállító iparágak termelése 1932-re több mint 50%-kal csökkent. A fogyasztási iparcikkek piaca már korábban „telítődött”, és a termelés már 1929-ben sem érte el a megelőző év szintjét. A mélypontra a visszaesés 22%-ot tett ki. Ennek nyomán végül is a német ipar termelése 1928-ban érte el háború utáni csúcspontját. Ehhez képest 1929-ben már csak azonos szinten stagnált, a következő évben 13%-os visszaesés következett be, 1931-re a termelés csökkenés már 30%-ot tett ki, s a következő évi mélypontra elérte a 42%-ot! (Érdemes megemlíteni, hogy ebben a folyamatban kétségkívül szerepet játszottak a hatalmas monopolszervezetek is, hiszen például a különlegesen súlyos vasipari válság, a példátlan, több mint 60%-os vasipari termelés-csökkenés ellenére a vasipari termékek árait az erősen monopolizált ágazatban csak nem egészen 20%-kal csökkentették. Míg a monopolizált iparágakban ilyen mértékben sikerült fenntartani az árakat, a jóval kevésbé monopolizált, sok közép- és kisüzemmel működő textiliparban éppen fordított jelenségnek lehetünk tanúi: a termelés 20%-os csökkenését a textilárak közel 40%-os áresése kísérte. A monopóliumok mesterséges árfenntartó tevékenysége nyilvánvalóan tovább szűkítette a piacot, és a termelés további visszaesésének természetes reakcióját váltotta ki.)

A válság hatásai, mint a vízbe dobott kő körül minden irányba szétfutó hullámkörök gyűrűztek tovább. A csökkenő termelés csökkenő áruszállítást igényelt. A német vasutak 1932-ben a válság előtti szállítások alig több, mint egyharmadát teljesítették csupán, a közúti szállítás 40%-kal csökkent. Természetesen a kereskedelmi forgalom is összezsugorodott. 1932-ben több mint 40%-kal maradt el az 1929. évi szint mögött, ami közel 23 ezer kereskedő csődbe jutását vonta maga után.

A munkanélküliség félelmetes méreteket öltött. Teljes foglalkoztatásról már előzőleg sem lehetett szó. A válság kirobbanása előtt is 1,4 millió munkanélküli volt az országban. 1930-ra azonban ez a létszám 3 millió fölé, 1931-re 4,5 millióra, 1932 februárjában pedig 6,1 millióra ugrott! 1932–33 telén egyes becslések szerint a hivatalosan nyilván nem tartott munkanélkülieket is figyelembe véve, a német munkások több mint fele, 7–8 millió közötti létszáma nem talált munkát. Ezek mellett a részleges foglalkoztatás korábbi 6%-a körüli aránya mintegy a munkások számának egyharmadára emelkedett. Végül is tehát csupán a munkásosztály mindössze egyharmada maradt teljes foglalkoztatással az üzemekben. Jürgen Kuczynskinak a nettó bérek és a létfenntartási költségek alapján végzett számításai szerint azonban a munkában maradt munkások reálbére is egyharmaddal csökkent.

A németországi válság különleges mélysége egész Közép- és Kelet-Európára kihatott. A kölcsönhatásokra már az előzőekben is utaltam. Az agrárországok piacának összeomlása az ipari országok értékesítési lehetőségeit ásta alá, és megfordítva, a térség ipari országainak gazdasági megrendülése mezőgazdasági és nyersanyag-importjuk erőteljes korlátozását vonta maga után, és ezzel az agrárországok értékesítési válságát mélyítette el. Németország esetében rendkívül nyilvánvaló ez a hatás. A behozatal összes értéke 1928-ban 14 milliárd márkával érte el csúcspontját, s ezt követően eleinte lassabban, majd egyre gyorsabb ütemben csökkent, hogy az 1932. évi mélypontra mindössze 4,7 milliárd értékkel a válság előtti szint kerekén egyharmadára zsugorodjon.

*A közép- és kelet-európai országok különlegesen súlyos válsága,
vagy sajátos szerkezeti válság*

A gazdasági összeomlás teljes volt. Kilátástalanság, reménytelenség uralkodott el. Közép- és Kelet-Európa országai még nem tudtak megbirkózni a világháború után kialakult új helyzettel sem, s többségükben egyetlen évtized alatt még új területű nemzeti gazdaságuk létfeltételeit sem alakíthatták igazán ki. Akár megnagyobbodott, akár megnyirbált országterületen kellett is berendezkedniök, sikeres kísérletek esetén sem tudtak volna igazán alkalmazkodni még a megváltozott feltételekhez. Különösen nehezéette számukra a helyzetet a világgazdaság egész közegében egyidejűleg lejátszódott átalakulás, mely kettős feladat, kettős nehézség elé állította őket: miközben az új nemzeti keretek támasztotta belső átalakítási igények hosszabb távú feladatai jelentettek nehezen átúgorható akadályt, egyidejűleg, ugyanazzal a lendülettel egy még magasabb, még nehezebb világgazdasági akadály átúgorhatatlannak tűnő fala is eléjük meredezett. S ezen kegyetlen-megpróbáló akadálypályán a világgazdasági válság jeges-hideg vizesárka a erőtlen futók biztos bukását eredményezte. S éppen ez a helyzet teszi jogossá a szokásos válságmagyarázatok megkérdőjelezését. Vajon valóban arról volt-e „csupán” szó, hogy Közép- és Kelet-Európában az adott előzmények (az eladósodottság, ez országok többségének agrárjellege és az egyéb, már bemutatott tényezők) hatására az egész tőkés világra egyetemesen kiterjedő válság különösen súlyos volt, mélyebb és átfogóbb, mindenre kiterjedőbb és kilátástalanabb, mint Európa nyugati felén? Vajon Közép- és Kelet-Európa országai esetében is érvényesek voltak Franklin D. Roosevelt elnök szállóigévé vált szavai, melyeket 1933. március 4-én, híres beiktatási beszédében mondott: „Az egyetlen dolog, amitől félnünk kell, maga a félelem!” A félelem természetesen valóban félelmetes volt. És különösen a világnak ezen a részén. Félelmetes mint tanácsadó, félelmetes mint önpusztító-öngyilkos elkeseredett egyéni cselekedetek kiindulása és talán még félelmetesebb, mint pusztító-gyilkos társadalmi mozgalmak és nemzeti cselekvések forrása.

A félelemre azonban itt mégsem csak a félelem adott okot. A világgazdasági válság itt nem „csak” súlyosabb volt, mint a világ legtöbb régiójában. Tartalmában is lényeges eltéréseket mutatott. Ha ugyanis már a háborút követő évtized a világgazdaság lényeges szerkezeti átalakulásának színtere, az iparosodott országok nagy részében (ha nem is mindegyikben) a fejlődési ütem megtorpanása, majd megroppanása nem csupán az időről időre visszatérő válságok egyikeként fogható fel, hanem olyan *szerkezeti válságnak* is, ami az új világgazdasági feltételekhez, a technika új korszakához való nehéz, megrázkódtatásos alkalmazkodás időszaka is volt. Igaz ugyanis, hogy a gazdaságtörténet tapasztalatai tanulsága szerint valóban léteznek hosszú ciklusok, és igaz, hogy a nagyjából évtizedes időközönként visszatérő túltermelési-értékesítési válságot a monopóliumok hatalma is befolyásolta, mélyítette. Igaz, hogy a kapitalizmus az első világháború körül bekövetkezett általános megrendüléséből nehezen-alig kászálódott még ki. Mindez nyilván közrejátszott a harmincas évek elejének különleges válságában. Mégis a két világháború közötti megtorpanás és válság az iparosodott országok nyugat-európai, észak-amerikai világában az átállás nehéz megrázkódtatásának következménye is volt. A 19. századi infrastruktúra átalakítása és az ipar 19. századi szerkezeti-technikai szintjének átformálása, a 20. század új infrastrukturális kereteinek kiépítése és az ipar 20. századi ágazati, szerkezeti és technikai átcsoportosítása, megújítása a megrázkódtatásos, válságos gazdaság felszíne alatt

lejátszódó folyamat. A válság és a gazdasági megújulás korántsem egymást kizáró, egymást tagadó jelenségek. A fejlett tőkés gazdaság valóságában egymáshoz kapcsolódó dialektikus ellentétként jelentkeztek. A válság ebben a folyamatban pusztító hatásai mellett és ellenére is meggyorsította a régi, gazdaságilag elavult, a világgazdasági válság éveinek világgazdasági versenyképtelenségéig bizonyult ágazatok hanyatlását. Ugyanakkor azonban nemcsak hanyatlást jelentett, hanem egyben a régi *felcserélését* is az új technika, új ágazatok és gyártási területek kifejlesztésével, a háború körül megindult szerkezeti átalakulás kibontakozásával. A válság tehát pusztított, de teremtett is, s a húszas évek előzőekben bemutatott átalakulási tendenciáinak kiteljesedésével járt. (Hadd tegyem ezen a ponton hozzá: rövid távon nyilvánvalóan a pusztító hatások uralkodtak. Az átalakulások mélyáramai viszont hosszú távra vágtak medreket. Egy-egy korszak közlekedési-, távközlési-, szállítási rendszere, iskolázási és egészségügyi intézményei, egyszóval egy-egy korszak infrastrukturális alapjai fél vagy egész évszázadra teremtenek – a szó szoros értelmében is – sín pályát és kezelőszemélyzetet a gazdasági-társadalmi fejlődés szerelvényének szabad futásához. Az iparosodott világ két háború közötti és válság nyomán is meggyorsuló szerkezeti átalakulása, új 20. századi infrastrukturális alapjainak kiépítése, amit nem utolsósorban éppen a válság nyomán kidolgozott munkaalkalom-teremtő programok, a roosevelti New Deal-típusú beavatkozások mozdítottak elő, legfeljebb csak lassanként ellensúlyozhatták a válság pusztító hatásait, de mégis olyan új alapokat teremtettek, melyek nélkül aligha lenne érthető a második világháborút követő kivételes növekedési tempó. A húszas-harmincas évek infrastrukturális és új technikai alépítményén és sín pályáján futott a második világháborút követő több évtizedes példátlan konjunktúra is.)

*Elmaradás a modern gazdaságszerkezeti átalakulástól
és a relatív versenyképesség növeléséért folytatott versenyben*

De vajon elmondható-e mindez Közép- és Kelet-Európa országainak többségére is? Vajon a súlyosan megrázkódtató válság itt is egyben az átalakulás, megújulás *szerkezeti válsága* is volt? Erre a kérdésre választ keresve mindenekelőtt azzal a kérdéssel kerülünk szembe, hogy vajon milyen kiút kínálkozhatott a válság tragikusan szorító csapdájából. Hosszú távra szólóan ugyanis nyilvánvalónak tűnhet a radikális szerkezeti megújulás igénye, a világgazdaság változott feltételeihez való alkalmazkodás követelménye, ami a technika legprogresszívebb, a legkedvezőbb fejlődési lehetőségeket kínáló és a világtermelésben és világexportban előretörő ágazatok fejlesztését követelte volna. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ez egyáltalán nem csupán és kizárólag az elektromos technika, az autó- vagy repülőgépipar, a korszerű vegyipar és más hasonló úttörő ágazatok előtérbe állítását jelentette volna. Úgyszólván minden hagyományos ágazatban is voltak olyan termelési területek, melyek kedvező piaci feltételeket biztosítottak. A mezőgazdaságon belül például – mint már említettem – a súlyos válság ellenére a hús- és állati termék-árak jóval kedvezőbben alakultak, mint a szántóföldi termékek árai. Az élelmiszerek jelentős részének piacvesztése ellenére a világ vajexportja ugrásszerűen nőtt.

A szerkezeti alkalmazkodás további lehetőségét kínálta a hagyományos, s a világgazdaságon visszaszoruló ágazatok relatív versenyképességének, technikai, önköltségi, minőségi

szintjének javítása. A világpiacon versenyhez és árviszonyokhoz való megfelelő igazodás tehát egyáltalán nem csupán az újonnan előretörő progresszív ágazatok kiépítése és termékeinek növekvő exportja révén valósult meg. Igaz, hogy egyes országok – elsősorban a legnagyobb erővel előretörő Egyesült Államok – éppen a legkorszerűbb termék-szerkezet kiépítésében játszott úttörő szerepük révén erősítették világkereskedelmi pozícióikat. Ugyanakkor azonban már elgondolkodtató lehet Anglia exportjának ellenpéldája: Anglia ugyanis, noha részben a világkereskedelemben legjobban tért hódító modern gépipari ágazatokra alapozta kiviteli tevékenységét, mégis egyre jobban visszatorult (az 1913. évi csaknem 31%-os részesedése a világelexportból 1937-re 22%-ra süllyedt vissza). A világgazdaságban előretörő ágazatok döntő szerepe önmagában a kivitelben nem volt elegendő, hiszen Anglia relatív versenyképessége éppen az Egyesült Államokkal szemben romlott, és ezért exportrészesedése – Amerika előretörésével (13%-ról 20% fölé) egyidejűleg – csökkent.

Még figyelemreméltóbb azonban, hogy a világelexportban való részesedésüket legszembetűnőbben növelő országok, Kanada és Japán egyáltalán nem a modern gazdaság új húzó ágazatainak fejlesztése révén fokozták kivitelüket. Sőt, éppen ellenkezőleg, Kanada a két világháború között évi 0,7%-os részesedésről éppen a hagyományos fogyasztási iparcikkek exportja révén növelte 5%-ra a világelexportban való részesedését. Japán pedig 2,5%-ról elsősorban éppen a világkereskedelemben súlyosan visszatoruló textilárúk exportjának gyors növelésével háromszorozta meg részesedését. Ezek az országok azért növelhették ugrásszerűen kivitelüket olyan ipari termékek révén, melyeknek világkereskedelme rohamosan csökkent, mivel e *hagyományos* ágazatokban rendkívüli mértékben megerősítették relatív versenyképességüket, és miközben e cikkek világkereskedelme általában visszatorult, Kanada és Japán más országok rovására (melyeknek exportja nyilvánvalóan zuhanásszerűen csökkent) mégis növelhették részesedésüket.

Hasonlóképpen ide kívánczok azoknak az országoknak példája, amelyek, miközben nemzeti jövedelmük és iparosodottsági szintjük tekintetében már felzárkóztak a legmagasabban fejlett országok szűk csoportjához, exportjukat változatlanul mezőgazdasági-élelmiszeripari cikkekre koncentrálták. Néhány Európán kívüli fehértelepes-gyarmat, s egy-két kisebb európai ország (legmarkánsabban Dánia) történeti fejlődési útja különleges nyomatékkal hívja fel a figyelmet arra, hogy „magas fejlettség” és „erős iparosodottság” nem ugyanannak a jelenségnek a szinonímája, hogy bizonyos országok nem egyoldalúan, sőt esetleg nem is elsődlegesen az iparra alapozva juthattak el a legmagasabb fejlettség szintjére. Ezeknek az országoknak az exportszerkezete meglepő stabilitással őrzi az agrártermékek túlsúlyát. (Annyira, hogy Dánia kivitelében még évtizedekkel később, 1960-ban is az export 58%-át ezek a cikkek képviselték!) E látszólag „hagyományos” exportszerkezet mögött azonban olyan minőség-tényezők húzódnak meg, mint a kiemelkedő termelékenység, a termékek kiegyensúlyozott, állandó minősége, korszerű élelmiszeripar, s általában viszonylag kevés termékre koncentrált iparszerű termelési eljárás, egyedülálló versenyképesség.

Ezek a jelenségek különösen felhívják a figyelmet arra a lehetőségre, mely minden ország, természetesen a közép- és kelet-európai országok számára is nyitva állt. *Nemcsak a termelés szerkezetének radikális átalakulása nyithatta meg az utat a világpiacon versenyképességhez*; hanem a hagyományos és általában visszatoruló, csökkenő kiviteli lehetőségű exportágazatok expanziója is lehetséges lett volna, ha sikerül ezekben az ágazatok-

ban, termékekben lényegesen javítani a világpiacon versenyképességet, élvonalba emelve a technológiai szintet, s oly mértékben leszorítva az önköltséget, hogy a hagyományos cikkek a szűkülő piacon is tért nyerhessenek.

A világgazdaság változott feltételeihez való alkalmazkodás azonban nem pusztán a felismerésen és a jó gazdaságpolitikai döntéseken múlott. A rugalmas átállási képesség, akár az új úttörő ágazatok egyikének-másikának meghonosítása, akár csak a kínálkozó piaci lehetőségek gyors megragadása és a kedvező termelési területekre való átállás, illetve a hagyományos ágazatok és termékek relatív versenyképességének nemzetközi értékű javítása olyan gazdasági-társadalmi háttér-feltételeket igényelt, melyek a rugalmas reagálást megalapozzák. A gyors átálláshoz és versenyképesség-növeléshez mindenképp olyan infrastrukturális feltételekre lett volna szükség, amit korábban a 20. század új infrastrukturális alapjainak neveztem, s ami a szállítás, energiarendszer, hírközlés és a kulturált, jól képzett és gyorsan tovább-, illetve átképezhető munkaerő, a nagy tudományos-technikai erőösszpontosítás lehetőségeit biztosítja. Csakhogy a térség országai, melyek a húszas években sem indulhattak igazán meg ezen új feltételek kiépítése útján, a válság után végképp nem voltak képesek az infrastruktúra, a mezőgazdaság és ipar legkülönbözőbb területein egyszerre jelentkező technikai modernizálás, fejlesztés és átalakítás feladatainak eleget tenni. Annál is kevésbé, mivel az alacsony, a nemzeti jövedelem 5–6%-át meg nem haladó tőkefelhalmozás mellett (Csehszlovákia mintegy 14%-os tőkefelhalmozása és Németország kedvezőbb lehetőségei természetesen más feltételeket biztosítottak) ezek az országok modern történelmükben most először kerültek olyan helyzetbe, hogy az addig jelentős mértékben, a beruházások 25–50%-át is elérő külső tőkeforrásokat *teljesen* nélkülözniük kellett. Az általános kulturális elmaradottságon, a Balkán-országokban még mindig tömeges analfabetizmuson, a rossz képzettségű, iskolázatlan munkaerő emberi feltételein és az elavult-megkövesedett társadalmi, osztály- és magatartási, reagálási formákon még lassabban-nehezebben lehetett volna csak változtatni, ha ilyen akarat egyáltalán érvényesült volna.

Az új exportágazatok szerény eredményei

A zömében kedvezőtlen feltételek között végül is csak igen kevés területen sikerült eredményesen alkalmazkodni a világpiacon megváltozott feltételeihez. A térség országainak többségében hagyományosan vezető exportszektor, a mezőgazdaság – mint az előzőekben már bemutattam – lényegében nem tudta megvalósítani a leg súlyosabb válságban levő gabonatermelés leépítését-csökkenését és a kedvezőbb értékesítést biztosító állattenyésztés, állati termék termelés felfuttatását.

Az élelmiszeriparon belül Magyarországon a harmincas években kifejezetten exportorientáltan kifejlesztettek egy-egy új gyártási területet, elsősorban a főzelék- és gyümölcs-, konzerviparban, s a Globus-konzerv, főként a legsikeresebb új termék, a kivitelét hússzorosra sokszorozó paradicsomsűrítmény világpiacon cikké vált.

Igen lassú és rendkívül részleges volt néhány újabb ipari exporttermék, illetve ágazat ki- vagy továbbfejlesztése is. Ezek között sajátos helyet foglalt el az újonnan feltárt bauxitkincs, melynek kitermelése 1937–38-ra már meghaladta az évi félmillió tonnát; ezt zömében exportálták. A gépipar legfőbb új exporttermékei között különlegesen kiemel-

kedő szerepet játszott a villamos motorvonatok gyártása. A Ganz-gyár új terméke, a Jendrassik-féle legkorszerűbb Diesel-elektromos mozdony számos nemzetközi versenytárgyaláson bizonyult győztesnek, betört a latin-amerikai és afrikai piacra is, és a háborúig mintegy 550 darabot exportáltak belőlük. Ezekben az években termelésének több mint 60%-át külföldön értékesítette a Ganz-gyár. Ezt az arányt természetesen csak néhány versenyképes gépgyár érte el, de az iparág egésze is termelésének átlagosan egyharmadát exportálta. Ebben nagy szerepe volt az elektrotechnikai ipar export-orientált fejlesztésének. Az izzólámpagyártásban már korábban is úttörő szerepet játszó Egyesült Izzó 1931-ben Bródy Imre révén újabb technikai előnyre tett szert a kriptongáz töltésű égők kidolgozásával, s a termelés háromnegyed részét 53 országba exportálva – a kivitel mennyiségét 40%-kal növelve – a harmincas évek folyamán kétszeresére bővítették a termelést. Hasonló eredmények születtek a gyógyszervegyészetben is.

Ezek a termékek kétségkívül a világ gazdaságban gyorsan előretörő termelési ágazatokhoz tartoztak, s a világgazdaságban leggyorsabban növekvő árucsoportok részei voltak. Meghonosításuk és exportjuk tehát az új világpiaci feltételekhez való igazodás legjelentősebb, legprogresszívebb mozzanatát jelentette.

Csakhogy az újabb exportiparok és -termékek kifejlesztése és önmagában jelentős exportsikere a viszonylag kicsiny volumenek következtében nem eredményezhetett lényegesebb szerkezeti változást a magyar kivitelben. Továbbra is a hagyományos mezőgazdasági termékek, élelmiszeripari cikkek domináltak, s nem következhetett be radikális átcsoportosulás az állati termékek vagy még inkább a korszerű ipari gyártmányok javára.

Hasonló volt a helyzet a térség más országaiban is. Az ipar súlyos válsága még Csehszlovákiában is élesen felszínre hozta a húszas években ott is hiányzó szerkezeti megújulás és technikai átalakulás meginduló lemaradását. Az egészében súlyosan visszaeső csehszlovák gyáriparon belül a megújulás és előretörés világos jelét képviselte azonban a vegyészeti ipar, mely új ágazatai révén 50%-kal növelte termelését. A villamosenergia-termelés pedig az 1929. évi 2621 millió kWo-ról 4115 millióra ugrott. Bulgáriában a dohányipar előretörése teremtett új ipari exportlehetőségeket, Romániában a kőolaj-termelés 1928 és 1936 között több mint kétszeresére nőtt, míg a jugoszláv bauxit- és rézérc-kitermelés az 1928-et követő évtizedben közel megháromszorozódott.

Ha az új exportágazatok vagy termékek gyors termelési felfutása – mint a példák mutatják – nem is minden esetben képviselt modern szerkezeti átalakulást, ezt az elemet is gyakorta magában hordta. S hogy ez helyenként mennyire tudatos gazdaságpolitikai erőfeszítések következménye volt, azt a harmincas évek lengyel iparosítási erőfeszítése, az úgynevezett központi ipari terület (a Varsó–Krakkó–Lodz háromszög) korszerű fejlesztése tükrözi talán legvilágosabban.

Ugyanígy vitathatatlanok a rugalmas reagálóképesség hiányzó feltételeinek egyidejű pótlására tett erőfeszítések is, melyek a 20. század új infrastrukturális vívmányainak meghonosítására irányultak, s a kritikus harmincas évtizedben is hoztak figyelmet érdemlő eredményeket. Az 1000 lakosra jutó személy- és teherautók száma például az 1929. évi 2,8-ról 1938-ra 8,2-re ugrott Csehszlovákiában, ami a modern közúti közlekedés nyugat-európai szintjének alsó határához közelített. Magyarországon ugyancsak a harmincas évek elején állították üzembe a Ganz-gyár 14 új, világszínvonalú villanymozaonyát és az első Diesel-sínautókat. Lengyelországban a válságot követő évtized folyamán több mint 1000 km vasutat építenek, többek között a sziléziai szénvidéket

ekkor kötik össze a kicsiny halászfaluból 1938-ra modern tengeri kikötővé, sőt a Balti-tenger legjelentősebb kikötőjévé fejlesztett Gdyniával.

Az újszólván minden országban elért számos részeredményt természetesen hosszan lehetne felsorakoztatni. Aligha lehet említés nélkül hagyni a szabadidő-kihasználási infrastruktúrát (mozihálózat, sportpályák, turistaházak stb.), a korszerűbb egészségügyi hálózatot, a viszonylag jelentősebb kórház- és iskolaépítési tevékenységet, mely általában megfigyelhető volt. Ennek ellenére sem a megfelelő infrastrukturális feltételeket, sem a nélkülözhetetlen termelészerkezeti, technikai, versenyképességi követelményeket nem sikerült átütő erővel és szélességben megteremteni.

A külkereskedelem merev szerkezete

Ennek legátfogóbb következményeként a térség országainak exportszerkezete végül is nem mutatott érdemleges változást. A hagyományos mezőgazdasági termények és nyersanyagok részesedése a magyar kivitelben az 1929. évi 60%-ról 1937-ig is csupán 59%-ra módosult. A lengyel külkereskedelem legfőbb szerkezeti arányai – az élelmiszerek és nyersanyagok részesedése 1928/29 és 1937/38 között változatlanul 76% – mit sem változtak, s ugyanez mondható el Románia és Jugoszlávia esetében is, ahol a kivitel 96%-át, illetve 83%-át változatlanul a nyersanyagok és élelmiszerek reprezentálták. A belső, kisebb szerkezeti átcsoportosulások ezen az alaphelyzeten lényegében nem változtathattak, de hozzátehetjük, még az ágazaton belüli termékváltás is csak ritka kivételnek tekinthető. A térség öt országában a harmincas években is alig egynéhány (néha csak egyetlen) hagyományos exporttermék változatlan szerepét figyelhetjük meg. Az öt hagyományosan legfőbb exporttermék részesedése az összes exportban Romániában 1925-ben és 1937-ben egyaránt 86%-ot tett ki, Jugoszláviában viszont 50-ről 56%-ra nőtt. Magyarországon – valamelyes nagyobb export-diverzifikációt tükrözve – ez az arány (igaz, változatlanul!) 34%-ot mutatott, s ugyancsak alig változott (5%-kal csökkent) a hagyományosan vezető lengyel exportcikkék részesedése az összes kivitelből (annak 42%-ára szorulva vissza). Egyedül Bulgária kivitelében játszódott le figyelmet érdemlő szerkezeti átalakulás, amennyiben a húszas évek öt legfőbb, a kivitel háromnegyedét képviselő exportterméke 1933-ra 70, 1937-re viszont 61%-ra csökkent.

A világgpiac rendkívül nehéz viszonyaihoz – kevés, és az összképet alig változtató kivétellel – a térség agrár-, agrár-ipari országainak lényegében nem sikerült tehát alkalmazkodni.

A súlyosabb válság egyben a szerkezeti lemaradás válsága is

Ezen a ponton kanyarodhatunk azonban vissza a korábban feltett kérdéshez: vajon elmondható-e tehát Közép- és Kelet-Európa országainak többsége esetében, hogy a súlyosan megrázkódtató válság itt is kielezi a megelőző évtized átalakulási tendenciáit, és súlyos pusztításával egyben a megújulási szerkezeti válságává is vált?

Erre a kérdésre a számos, részleges pozitív megújulási jelenség és törekvés, valamint átalakulási eredmény ellenére is alapjában nemleges választ adhatunk.

Ennek alapján azonban vitathatónak tartom a térség válságának azt a hagyományos felfogását, hogy a krízis elsősorban abban különbözött volna a legtöbb nyugat-európai ország válságától, amennyiben még mélyebb, még átfogóbb volt. Kétségtelenül igaz, hogy a pénzügyi összeomlás súlyosabb, az árzuhanások és cserearány-romlások aránya sokkal kedvezőtlenebb volt, a termelés – vagy nemzeti jövedelem csökkenés és az amúgy is krónikus foglalkoztatáshiány méretei is nagyobbak. A legfőbb különbség mégsem a méretekben, a válság mélységének súlyosságában, hanem az előzőek értelmében felfogott szerkezeti válság, a válságtól kísért és előrehajtott-felderősített szerkezeti átalakulás *elmaradásában* jelölhető meg. Más szavakkal: a válság rendkívüli erővel pusztított, de alig járt együtt érdemleges megújulással.

Az összeomlással fenyegető helyzetből mégis volt kiút. A leghatározottabb állami kényszerintézkedések, pénzügyi szükség-rendelkezők, s nem utolsósorban a világpiacon hatásokat kizáró, izolált regionális piac létrehozása – a hitleri Németország gazdasági diplomáciájának jelentős sikerével – végül is elhárították a katasztrófát. A közép- és kelet-európai országok ennek azonban nem csupán politikai árát voltak kénytelenek megfizetni, de a gazdasági következmények is súlyosak voltak. A válság okozta keserves szelektáló-megújító hatások útjának elreteszelésével sikerült ugyan megkapaszkodni a szakadék szélén, de – a hasonlatnál maradva – az életképtelen vetette meg lábát a Thaigetosz peremén.